

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه

دکتر اصغر منتظرالقائم^۱

دکتر محمدعلی چلونگر^۲

فرشته بوسعیدی^۳

چکیده

امامان شیعه بر اثر اوضاع اجتماعی حاکم بر جامعه‌شان، برنامه‌های برای ارشاد و هدایت مردم روزگار خود و تمدن‌سازی پیش گرفتند و به فرهنگ‌سازی و تربیت شاگردان بسیار، همت گماردند تا مدنیت اسلامی ماندگار شود. امام جواد علیه السلام نیز در این میان برای دستیابی به چنین هدف‌هایی، شاگردانی تربیت کرد که برخی از آنان ایرانی‌تبار بودند. این گروه بیش‌تر، راوی حدیث و ناقل اندیشه‌های ناب تشیع به شمار می‌رفتند که آثار و روایات بسیاری در این زمینه از آنان بر جای مانده است. بسیاری از این روایات، فقهی‌اند و آنها را در کتاب‌های چهارگانه شیعیان می‌توان یافت. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی از طریق مطالعه کتاب‌خانه‌ای، به پرسش‌های زیر پاسخ می‌گوید:

۱. چند تن از اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در زمینه حدیث و روایت از دیگران فعال‌تر بوده‌اند؟
۲. آیا یاران ایرانی امام جواد علیه السلام در زمینه حدیث شیعه آثاری پدید آورده‌اند؟
۳. چند روایت (مستقیم یا به واسطه امام جواد علیه السلام و دیگر امامان) در چه موضوعی، از اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در کتب اربعه آمده است؟
۴. چند درصد از روایات کتب اربعه، از طریق یاران ایرانی امام جواد علیه السلام نقل شده است؟

۱. استاد گروه تاریخ دانش‌گاه اصفهان. montazer5337@yahoo.com.

۲. استاد گروه تاریخ دانش‌گاه اصفهان. m.chelongar@yahoo.com.

۳. دانش‌جوی دکتری تاریخ تشیع دانش‌گاه اصفهان. fboosaidi@yahoo.com.

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۹۵/۱/۲۱

کلیدواژگان

یاران ایرانی ائمه، امام جواد علیه السلام، علم حدیث، روایت، کتب اربعه.

مقدمه

رستاخیزی علمی از دوران خلافت مأمون در جهان اسلام آغاز شد و ترجمه‌های کتاب‌های علمی در این قلمرو، فزونی گرفت. دانش‌مندان مسلمان در همین زمان به پژوهش‌های بنیادین و مستقل درباره علوم گوناگونی پرداختند که دانش حدیث و روایت نیز از آنهاست. این علم نزد همه مسلمانان از «أشرف و اهم علوم» به شمار می‌رفت؛ زیرا احادیث منقول از پیامبر، پس از قرآن مهم‌ترین وسیله آگاهی از احکام دین بود. شیعه به پیروی از اهل بیت علیهم السلام، کتابت حدیث را از اواخر قرن اول هجری آغاز کرد؛ چنان‌که نقل روایت و حدیث در روزگار امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام بسی رونق گرفت. شیعه در این عصر تا اندازه‌ای آزاد بود و به شکل گسترده‌ای در نقل و روایت و ضبط حدیث می‌کوشید. اواخر قرن سوم و اوائل قرن چهارم، تألیف جوامع حدیثی رواج یافت. کتاب‌های حدیثی که امروز نزد شیعه و سنی است، همان جوامعند^۱. نبوغ و اخلاص و صمیمیت ایرانیان^۲ درباره اسلام، در این دوره نمایان شد؛ چنان‌که در نقش اصحاب^۳ ائمه علیهم السلام توانستند آثار ماندگاری در این زمینه پدید آورند^۴.

روزگار امام جواد علیه السلام

محمد بن علی علیه السلام پس از وفات امام رضا علیه السلام در خردسالی به مقام امامت رسید و از همین روی، مشکلات فراوانی فراروی او بود؛ چنان‌که واقعه و شاید برخی از اسماعیلیه،

۱. رک: مرتضی مطهری، *خدمات متقابل اسلام و ایران*؛ ذبیح الله صفا، *تاریخ ادبیات ایران*.

۲. کسانی که در ایران زاده شده یا به ایران هجرت کرده‌اند. مانند خاندان اشعری.

۳. جمع «صاحب» به معنای یار، معاشر، همراه، هم‌نشین و مالک. مقصود از اصحاب در این نوشتار، افرادی است که مستقیم و از نزدیک با اهل بیت علیهم السلام مرتبط بودند و زمان کمابیش بلندی با ایشان زیستند.

۴. برای پرهیز از اطناب، شرح زندگی اصحاب در این پژوهش نیامده است. کتاب‌های روایی مرجع این تحقیق، از نرم‌افزار «جامع الاحادیث» فرهنگ جامع روایات پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل البیت (نور ۳)، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (قم، خرداد ۱۳۹۳)، گزینش شده‌اند.

بر این موضوع تأکید می‌کردند، اما رتبه علمی برجسته او و تصریح امام رضا علیه السلام به جانشینی‌اش، اختلاف‌ها را درباره وی از میان برد و بیش‌تر شیعیان به امامت‌ش سرسپردند. دوران امامت محمد بن علی علیه السلام هفده سال و با دوره خلافت مأمون (۲۱۸-۱۹۶ ق)، معتصم (۲۲۷-۲۱۸ ق) و واثق (۲۲۷-۲۳۲ ق) عباسی، هم‌زمان بود (ابن شهر آشوب، بی‌تا، ۴، ۳۷۹). امام جواد علیه السلام در این سال‌ها رهبری فکری و معنوی شیعیان را بر عهده داشت و از مبانی اسلام دفاع می‌کردند. پس از استواری کامل امامت محمد بن علی علیه السلام و فراگیری آوازه علمی‌اش و شیفتگی مردم درباره او، مأمون از او اندیشناک شد و برای مقابله با روی دادهای ناگهانی چاره‌ای اندیشید؛ چنان‌که او را پس از بلوغش از مدینه به بغداد فراخواند و دخترش أم الفضل را به همسری‌اش داد تا او را بپایید (یعقوبی، ۱۳۷۱، ۲، ۴۷۳؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ۴، ۳۸۲).

جواد علیه السلام نخستین امام خردسال شیعه بود که در روزگار فزونی قدرت «معتزله» و رواج و رونق مکتب اعتزال به امامت رسید. این مکتب بر اثر برخورداری‌اش از نفوذ سیاسی و پشتیبانی حکومتی و دیگر امکانات مادی و معنوی ساختار قدرت، برای استواری و تثبیت اندیشه خود و آسیب رساندن به دیگر گروه‌ها و تضعیف جایگاه و نفوذ آنان می‌کوشید. مأمون با هم‌کاری معتزله به سنجش علمی امام در قالب نشست‌های علمی دست زد و آن حضرت برای اثبات درستی و برتری‌اش در این نشست‌ها شرکت می‌کرد (حزانی، ۱۳۶۶، ۴۷۴-۴۷۵) و در همه بحث‌ها و مناظرات علمی، در پرتو علم امامت با پاسخ‌های قاطع و روشن، هر شکی را درباره پیشوایی‌اش از میان می‌برد و اصل امامت و امامت خودش را تثبیت می‌کرد.

او پس از تثبیت امامت‌ش در محیط خفقان‌آور سیاسی آن روزگار، در دفاع از بنیاد تشیع، هیچ کوششی را فرو نمی‌گذارد؛ چنان‌که به کارهای فرهنگی بنیادین در این زمینه دست زد که مؤثرترین آنها، تربیت یاران برجسته و موثق و ناقل و ناشر دانش‌های آن حضرت بود. این شاگردان از جای‌های گوناگون نزد امام علیه السلام می‌رفتند و حدیث را مستقیم از او فرامی‌گرفتند یا به سائق پرسش‌هایی، به دیدارش می‌شتافتند و امام در محافل مختلف در قالب گفتارهایی یا گاهی در قالبی نوشتاری (نامه)، آنها را پاسخ می‌گفت. *رجال طوسی* از ۱۱۶ یار امام جواد علیه السلام نام برده است که ۳۷ تن از آنان، ایرانی بودند (طوسی، ۱۳۸۰، ۳۹۸)، اما با توجه به دیگر کتاب‌های رجالی، شمار یاران ایرانی آن حضرت، از هفتاد فراتر می‌رود. البته

این آمار در سنجش با دوره پیشین، اندک است؛ زیرا اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی هر یک از امامان، یک سان نبود. برای نمونه، زمینه‌های اجتماعی روزگار امام باقر و صادق علیهما السلام برای شاگردپرووری فراهم بود؛ چنان‌که راویان حدیث حضرت صادق علیه السلام بیش از چهار هزار تن بودند، اما از دوره امام جواد تا امام عسکری علیه السلام، بر اثر فشارهای سیاسی و نظارت شدید دربار خلافت بر کارهای آنان، دامنه تلاش‌هایشان بسی کوتاه شد و از این رو، شمار راویان و پروردگان مکتبشان، بسیار کاهش یافت. پس اینکه شمار یاران امام جواد به ۱۱۶ و شمار روایات منقول از او به ۴۲۱ می‌رسد (حسینیان مقدم، ۱۳۸۴، ۲، ۳۳۸)، شگفتی‌برانگیز نیست؛ زیرا آن حضرت کانون پایش سیاسی شدید دستگاه خلافت بود و از سوی دیگر، زود به شهادت رسید؛ چنان‌که به اتفاق دانش‌مندان، عمرش از ۲۵ سال نگذشت.

باری، در جرگه همین شمار اندک از یاران و راویان امام جواد، چهره‌های درخشان و برجسته ایرانی همچون علی بن مهزیار، زکریا بن آدم، حسین بن سعید اهوازی، احمد بن محمد بن خالد برقی دیده می‌شوند که هر یک از آنان وزنه‌ای در ترازوی علمی و فقهی است و برخی از آنان آثار فراوان دارند. این یاران با نقل روایت و تألیف آثار حدیثی که بیش‌تر به موضوع‌های فقهی و کلامی معطوفند، به انتقال اندیشه امامان و پایداری تشیع خدمت رساندند. جایگاه یاران ایرانی ایشان در علم حدیث و روایت با تکیه بر کتب اربعه شیعه، بدین شرح گزارش و بررسی می‌شود:

۱. ابراهیم بن شیبه کاشانی اصفهانی

ابراهیم بن شیبه مولای بنی‌اسد، خاستگاهش کاشان و از اصحاب امام جواد (طوسی ۱۳۸۰، ۳۹۸) و محدث بود (خویی، بی‌تا، ۱، ۲۳۶). احمد بن محمد بن نصر البزنطی و موسی بن جعفر بن وهب از وی روایت نقل کرده‌اند (طوسی، ۱۳۸۰، ۳۹۸). یک روایت در باب نماز در حرمین (در *الکافی*)، دو روایت در باب فضل مساجد و حج (در *التهدیب*) مستقیم از امام جواد علیه السلام و یک روایت در باب نماز در حرمین (در *الاستبصار*)، از ابراهیم بن شیبه نقل کرده‌اند که با توجه به شباهت روایت *الاستبصار* با روایت *الکافی*، آنها را مکرر می‌توان دانست. صدوق در *من لا یحضره الفقیه* روایتی از ابراهیم بن شیبه نقل نکرده است. بنابراین، تنها چهار روایت از او در کتب اربعه یافت می‌شود که یکی آنها مکرر است. این روایات بیش‌تر درون‌مایه‌ای فقهی دارند.

۲. ابراهیم بن مهزیار اهوازی

ابواسحاق اهوازی، از اصحاب امام جواد علیه السلام و از سفیران امام مهدی علیه السلام و از «ابواب» شهیر حدیث بود (طوسی، ۱۳۸۰، ۳۹۹). کتاب *البشارات* در دانش حدیث از اوست (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۱۵؛ ابطحی، بی تا، ۱، ۵۲۵). گمان می‌رود *البشرات* او *البشرات* برادرش علی بوده باشد که ابراهیم آن را روایت کرده و نجاشی آن را به نام راوی ثبت کرده است. حسین بن عبیدالله از احمد بن ادريس از محمد بن عبد الجبار درباره *البشرات* ابراهیم خبر آورده‌اند (عطاردی، ۱۴۱۰، ق، ۲۹۳). شمار روایت‌های منقول از وی ۴۳ است (دوازده روایت در *الکافی*، شش روایت در *الاستبصار*، ۲۲ روایت در *التهذیب* ۲۲ و سه روایت در *من لا یحضره الفقیه*). بیش‌تر این روایات فقهی و به احکام نماز، روزه، حج، زکات و خمس ناظرند. این روایات به واسطه برادرش علی بن مهزیار نقل شده است.

۳. ابراهیم بن هاشم قمی

ابواسحاق قمی (همان) از یاران و راویان امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهم السلام بود (عطاردی، ۱۴۱۰، ق، ۲۹۴). گویی ابراهیم در عصر امام کاظم علیه السلام هنگام وفات امام در ۱۸۳ یا ۱۸۶ یا ۱۸۹ قمری متولد شده؛ زیرا خبری درباره دیدار او با آن امام نرسیده است (ابطحی، بی تا، ۱، ۲۵۵). وی کتاب‌های *نوادیر قضایای امیر المؤمنین* علیه السلام (*عجائب احکام امیر المؤمنین*) را در حدیث، سامان داد (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۱۶). *قضایای امیر المؤمنین* علیه السلام را محمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم از پدرش علی و از پدر علی، ابراهیم بن هاشم روایت کرده و به گفته کسانی، نسخه‌ای از آن نزد سید محسن امین عاملی در شام و نسخه‌ای از آن به خط ابوالنجیب عبدالرحمان بن محمد بن عبدالکریم کوفی در ۵۲۸ قمری موجود بوده که سید محسن در *معادن الجواهر* از آن با عنوان *عجائب احکام امیر المؤمنین* یاد کرده است (طهرانی، ۱۴۰۸، ق، ۱۷، ۱۵۲). نویسندگان کتب اربعه ۵۲۸ روایت از وی نقل کرده که بیش‌تر آنها فقهی و البته مکررند. کلینی در *الکافی* از طریق علی فرزند ابراهیم، ۳۶۷۷ حدیث از طریق ابوهدیه از انس و از اصحاب امام جعفر صادق علیه السلام، طوسی در *التهذیب* ۱۱۴۵ و در *الاستبصار* ۴۱۴ روایت و صدوق در *من لا یحضره الفقیه* ۴۵ روایت از وی نقل کرده است.

۴. ابراهیم بن ابی محمود خراسانی

ابراهیم بن ابی محمود، نابینا (عطاردی، الف، ۱۴۱۰ ق، ۲۵۱) و از یاران امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم السلام بود (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۹۷). او کتابی به نام *الفه* نوشت که گمان می‌رود، حدیثی بوده باشد (همان). طهرانی نیز کتاب *الحدیث* را از مصنفات حدیثی وی خوانده که نجاشی با چهار واسطه آن را از وی روایت کرده است (طهرانی، ۱۳۷۶، ۲، ۳۷۸). نویسندگان کتب اربعه سی روایت از وی نقل کرده‌اند (هشت روایت در *الکافی*، سه روایت در *من لا یحضره الفقیه* درباره منجسات بدن و جامه نمازگزار و وجوب نماز جمعه، چهارده روایت در *التهذیب* و پنج روایت در *الاستبصار* درباره رعاف). بیش‌تر این روایات فقهی و مکرر، اما بی‌واسطه از امام رضا علیهم السلام رسیده‌اند.

۵. ابراهیم بن محمد همدانی

وی از اصحاب امام رضا، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهم السلام و از وکلای امام رضا علیهم السلام در ناحیه مقدسه بود (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۹) که چهل بار به حج رفت (علامه حلی، ۱۴۲۲ ق، ۵۲). ابراهیم بن هاشم قمی از راویان او بود (قمی، ۱۳۶۹، ۷). کتابی از وی در دست نیست. هجده روایت از او در برخی از کتب اربعه آمده است (نُه روایت در *الکافی*، هفت روایت در *من لا یحضره الفقیه*، دو روایت در *التهذیب* درباره خُمس و غنائم و بینات). روایتی از او در *الاستبصار* نیست. بیش‌تر روایات منقول از او فقهی‌اند.

۶. احمد بن حماد مروزی

وی از اصحاب امام جواد و امام هادی علیهم السلام بود (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۱۲۲-۱۲۳). به گزارش گشی، محمودی فرزند احمد بن حماد گفته است: ابو جعفر (امام جواد) برای پدرم چنین نوشت: «ثُمَّ وَفِيَتْ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يَظْلَمُونَ» و فرمود: ما در دنیا از یک‌دیگر پراکنده شده‌ایم و هر یک از ما در شهری می‌زید. هر کس امامش را دوست داشته باشد، حتی اگر از وی دور باشد، با او خواهد بود، اما آخرت جای استقرار است و همه با هم خواهند بود». گشی هم چنین در *رجال* خود آورده است: ابوعلی محمودی فرزند احمد بن حماد می‌گوید: امام جواد علیهم السلام برای من نوشت: پدرت درگذشت. خداوند از او و شما خشنود باشد! پدر شما نزد ما پسندیده بود و از حدّ خود تجاوز نکرد و بر طریقه

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه ۱۳۱۵

خود ثابت ماند (طوسی، ۱۴۰۴، ق، ۲، ۸۳۳؛ حلی، ۱۴۲۲، ق، ۳۲۳). نویسندگان کتب اربعه روایتی از وی نقل نکرده‌اند.

۷. احمد بن حمزة قمی

وی از یاران و راویان امام جواد علیه السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۹) و از وزیران حکومت عباسی (عطاردی، ۱۴۱۰، ق، ۳۲۱) و محدثان قمی بود که در کتاب *النوادر* در این باره نوشت (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۹۰). نویسندگان کتب اربعه ۲۶ روایت از وی نقل کرده‌اند (چهار روایت در *الاستبصار* درباره زکات، ذبایح و ارث، پانزده روایت در *التنزیه* درباره صدقه، صید و ذبایح و زکات، چهار روایت در *الکافی* درباره نوادر، زکات و تقیه و سه روایت در *من لا یحضره الفقیه* درباره وقف، صدقه و نوادر از احمد بن حمزه) که بیش تر آنها فقهی است.

۸. احمد بن اسحاق بن عبدالله بن اشعری قمی

وی از یاران و راویان امام جواد علیه السلام (قزوینی، ۱۴۱۴، ق، ۱۲۲؛ برقی، ۱۴۱۹، ق، ۱۳۳) و نماینده مردم قم نزد امامان بود و مسائل مهمی را از آنان فراگرفت (حلی، ۱۴۲۲، ق، ۶۳) و به فرمان امام حسن عسکری علیه السلام مسجدی را به نام ایشان در قم ساخت (قزوینی، ۱۴۱۳، ق، ۶۰). کتاب *مسائل الرجال لابی الحسن الثالث* (پرسش‌هایی از امام درباره احوال راویان) (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۹۱) نوشته اوست. نویسندگان کتب اربعه ۶۲ روایت از وی نقل کرده‌اند (چهار روایت در *الکافی*، پنج روایت در *الاستبصار*، پانزده روایت در *التنزیه* و دو روایت در *من لا یحضره الفقیه*) که بیش تر آنها فقهی است.

۹. احمد بن ابی عبدالله محمد بن خالد برقی قمی

شیخ طوسی وی را از یاران امام جواد علیه السلام دانسته است (طوسی، ۱۳۸۰، ۳۹۸). آثار او در زمینه حدیث چنینند: *محاسن، التحریف، علل الحدیث، معانی الحدیث والتحریف، فضل القرآن* (در بردارنده علم قرآن، تفسیر و حدیث) و *الروایة* (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۷۶-۷۷). تنها کتاب بازمانده از وی، *محاسن* است که ۲۷۰۰ روایات کمابیش نامکرر ناظر به بیش از صد باب از ابواب فقهی و احکام و آداب و علل شرایع و توحید و دیگر موضوعات اصول و فروع، در بردارد.

محدث ارموی این کتاب را به دو بخش تقسیم کرده تا خوانشش آسان تر باشد:

۱. بخشی در بردارنده الاشکال و القرائن، ثواب الاعمال، عقاب الاعمال، کتاب الصفوه و النور و الرحمه، کتاب مصاییح ظلم؛

۲. بخشی در بردارنده العلل، السفر، المأكل، الماء، المنافع، المرافق (برقی، بی تا، ۲۹۸).
شیخ صدوق در تألیف *علل الشرایع و معانی الاخبار و توحید و ثواب الاعمال و خصال* و... از *محاسن احمد برقی* استفاده کرده است (صدوق، ۱۳۶۷، ۱، ۱۷). هم چنین روایات بسیاری از *محاسن* درباره احکام فقهی در *وسائل الشیعه* شیخ حر عاملی دیده می شود. نویسندگان کتب اربعه احمد برقی را «احمد بن محمد بن خالد برقی»، «احمد بن ابی عبدالله» و «احمد بن محمد برقی» خوانده و با احتساب روایات منسوب به این سه عنوان، ۱۱۵۵ روایت از او نقل کرده اند (۸۳۸ روایت در *الکافی*، ۲۶۱ روایت در *التهدیب*، پنجاه روایت در *الاستبصار* و شش روایت در *من لا یحضره الفقیه*). احمد بیش تر روایات را به واسطه پدرش محمد و جدش خالد نقل کرده است. روایات او نیز نیز بیش تر به موضوعات فقهی مانند اطعمه و اشربه، نکاح، حج، طلاق و نماز ناظرند.

۱۰. احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی

به گفته شیخ طوسی او از یاران امام رضا و امام جواد و امام هادی علیهم السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ۳۷۹ و ۴۰۹) و کتاب *النور* درباره حدیث از اوست (نجاشی، ۱۴۱۸، ق ۱، ۸۲). *نور* ابو جعفر اشعری از مدارك معتمد صدوق در سامان دهی *من لا یحضره الفقیه* به شمار می رود (صدوق، ۱۳۶۷، ۱، ۱۵) که ۳۷ باب دارد و بیش تر روایاتش فقهی (ناظر به صوم، نذر، کفارات، نکاح، مناسک، حدود، دیات و مکاسب) است. این کتاب ۴۵۶ حدیث و ۲۸ آیه قرآنی در بردارد. نویسندگان کتب اربعه ۱۶۹۹ روایت از وی نقل کرده اند (۸۱۴ روایت در *الکافی*، ۲۸۳ روایت در *الاستبصار*، ۵۹۵ روایت در *التهدیب* و هفت روایت در *من لا یحضره الفقیه*). این آمار بر کثرت احادیث منقول از او دلالت می کند که بیش ترشان فقهی است.

۱۱. ادریس قمی

کنیه وی ابوالقاسم و از یاران امام جواد علیه السلام بود (خویی، بی تا، ۳، ۱۵) و در قم می زیست و از این رو، به «قمی» شهیر شد. نویسندگان برخی از کتب اربعه چهار روایت از

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه ۱۵

او نقل کرده‌اند (یک روایت در *الکافی* درباره اخراج روح مؤمن و کافر، دو روایت در *التهدیب* درباره خلق و زیادات و یک روایت در *الاستبصار* درباره خلق). نویسنده *من لا یحضره الفقیه* روایتی از وی نقل نکرده است.

۱۲. بکر بن صالح رازی (ضبی)

او از یاران امام جواد علیه السلام و به رازی، ضبی و دارمی ملقب بود (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۴۱؛ حلی، ۱۴۲۲ ق، ۳۲۷). نجاشی او را از یاران امام رضا علیه السلام و موالی بنی ضبه و ساکن ری دانسته است (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۴۱؛ حلی، ۱۴۲۲ ق، ۳۲۷). علامه حلی او را از راویان امام موسی بن جعفر علیه السلام و یاران امام جواد علیه السلام می‌خواند (همان). *النوادر* در حدیث نوشته اوست که راویان گوناگونی آن را نقل کرده‌اند (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۱۰۹؛ طهرانی، ۱۳۷۶، ۶، ۳۹۳). بیش‌تر روایات بکر بن صالح اکنون در کتاب‌های کلینی و صدوق دیده می‌شوند که بیش‌تر آنها را محدثان قمی نقل کرده‌اند. شماری از کتب اربعه ۸۶ روایت از او در بردارند (۶۳ روایت در *الکافی*، شانزده روایت در *التهدیب* و هفت روایت در *الاستبصار*). نویسنده *من لا یحضره الفقیه* روایتی از وی نقل نکرده است. بیش‌تر روایات او نیز به موضوع‌های فقهی ناظرند.

۱۳. حسن بن سعید بن حماد اهوازی

شیخ طوسی او را از یاران امام رضا و امام جواد علیه السلام دانسته است (طوسی، ۱۳۸۰، ۳۹۹). کنیه حسن ابومحمد و جدش مهران از موالی امام سجاد علیه السلام بود (طوسی، بی‌تا، ۹۰؛ نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۵۸). کتاب *حقوق المؤمنین و فضائلهم* نوشته اوست (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۵۸؛ اردبیلی غروی حائری، ۱۴۰۳ ق، ۱، ۲۰۲). وی هم‌چنین از روایات *کامل الزیارات* به شمار می‌رود. نویسندگان کتب اربعه پانزده روایت از وی نقل کرده‌اند (ده روایت در *الکافی*، دو روایت در *التهدیب* درباره نماز و زکات، دو روایت در *الاستبصار* درباره ایام نفاس و مُتعه و یک روایت در *من لا یحضره الفقیه* درباره ردّ و قبول شهادت) که بیش‌تر آنها فقهی است.

۱۴. حسین بن سعید بن حماد اهوازی

جد او مهران غلام علی بن حسین علیه السلام و حسین بن سعید از یاران امام رضا و امام جواد و امام هادی علیهم السلام بود. حسین با برادرش حسن از کوفه به اهواز رفت؛ سپس در قم نزد حسن بن ابان ماند (طوسی، ۱۳۸۰، ق، ۳۹۹؛ حلی، ۱۴۲۲، ق، ۱۱۴). کتاب‌های *الزهده* و *المؤمن* نوشته اوست (شوشتری، ۱۳۶۵، ۱، ۴۲۳). *الزهده* ۲۹۰ حدیث و *المؤمن* دویست حدیث در بردارد. *الزهده* کتابی اخلاقی-تربیتی است و المؤمنین بیش‌تر به دشواری‌های مؤمنان در دنیا می‌پردازد و به رفتارهای نیکو درباره برادر مؤمن توصیه می‌کند. کتاب‌های حسین بن سعید از مستندات شیخ صدوق *در من لایحضره الفقیه* است (صدوق، ۱۳۶۷، ۱، ۱۵). نویسندگان کتب اربعه ۳۳۰۷ روایت از وی نقل کرده‌اند (۵۵۰ روایت در *الکافی*، ۹۷۷ روایت در *الاستبصار*، ۱۷۶۱ روایت در *التهذیب* و نوزده روایت در *من لایحضره الفقیه*) که بیش‌تر آنها به موضوع‌های فقهی ناظرند. کمابیش پنجاه درصد درون‌مایه *التهذیب* شیخ طوسی، روایات حسین بن سعید است.

۱۵. حسین بن محمد اشعری قمی

وی از یاران امام جواد علیه السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۰) و محدثان موثق اهل حدیث و مشایخ رئیس‌المحدثین شیخ محمد بن یعقوب کلینی رازی بود (شوشتری، ۱۳۶۵، ۱، ۴۲۸) که *النوادر* را نوشت (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۶۶). نویسندگان کتب اربعه ۱۵۹ روایت از وی نقل کرده‌اند (۱۴۷ روایت در *الکافی*، چهار روایت در *التهذیب*، دو روایت در *الاستبصار* و شش روایت در *من لایحضره الفقیه*) که بیش‌تر آنها به موضوعات فقهی معطوفند. وی افزون بر امامان کاظم، رضا و جواد علیهم السلام، از محمد بن علی بن بنان طلحی و عبدالرحمان بن ابی‌نجران روایت کرده است.

۱۶. حمدان بن اسحاق خراسانی (دسوی)

او از یاران امام جواد و امام هادی علیهم السلام بود (قزوینی، ۱۴۱۴، ق، ۱۶۵) که کتابی به نام *النوادر* نوشت (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۱۳۹). تنها نویسنده *الکافی* سه روایت (دو روایت درباره زیارت قبور ائمه و یک روایت درباره العقیقه) از وی نقل کرده است.

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه ۱۷

۱۷. حمزه بن یعلی اشعری قمی

وی از یاران و راویان امام رضا و امام جواد علیه السلام بود (حلی، ۱۴۲۲ ق، ۱۲۱). احمد بن محمد بن عیسی، احمد بن ابی عبدالله، سعد بن عبدالله، محمد بن احمد بن یحیی، محمد بن علی بن محبوب و صفار از راویان وی به شمار می‌روند (خویی، بی‌تا، ۶، ۲۸۳). او کتابی به نام *الحدیث* دارد (طهرانی، ۱۳۷۶، ۲، ۳۹۳). برخی از نویسندگان کتب اربعه، ده روایت از او نقل کرده‌اند (سه روایت در *الکافی* درباره اهل شهادت، روزه یوم الشک و حج، چهار روایت در *التهدیب* درباره غسل، احکام سهو، روزه یوم الشک و قضای روزه رمضان و سه روایت در *الاستبصار* درباره استعمال آب، روزه یوم الشک و فطریه پایان رمضان). نویسنده *من لایحضره الفقیه* روایتی از وی نقل نکرده است. بیش‌تر روایات منقول از او فقهی‌اند.

۱۸. داود بن مهزیار اهوازی

او از یاران امام جواد علیه السلام بود (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۱) و برادر علی بن مهزیار از محدثان شیعه بود (خویی، بی‌تا، ۷، ۱۳۳؛ قهپایی، ۱۳۸۴، ۲، ۲۹۳). از آثار حدیثی او گزارشی در دست نیست. نویسندگان برخی از کتب اربعه چهار روایت از او نقل کرده‌اند (دو روایت در *الکافی* درباره نکاح و حدیث القباب، یک روایت در *التهدیب* درباره غسل و کیفیت غسل جنابت و یک روایت در *الاستبصار* درباره غسل). نویسنده *من لایحضره الفقیه* روایتی از وی نقل نکرده است. این روایات هم فقهی‌اند.

۱۹. ریان بن صلت اشعری قمی

خاستگاه او خراسان و از راویان امام رضا و یاران امام جواد علیه السلام بود (حلی، ۱۴۲۲ ق، ۱۴۵) که کتاب *فرق میان الآل والائمة* (شامل کلام امام رضا) را گرد آورد (شوشتری، ۱۳۴۰، ۴، ۱۴۳؛ نجاشی، ۱۶۵). آقابزرگ طهرانی از این مجموعه با عنوان کتاب الحدیث یاد کرده و این غضائری گفته نسخه‌ای را از آن نزد ریان بن شیبید دیده (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۶، ۳۳۲) و شیخ صدوق روایات آن را در *عیون اخبار الرضا* نقل کرده است (جلالی حسینی، ۱۴۲۲ ق، ۱، ۲۱۸). نویسندگان کتب اربعه سیزده روایت از او نقل کرده‌اند (شش روایت در *الکافی*، دو روایت در *الاستبصار*، چهار روایت در *التهدیب* و یک روایت در *من لایحضره*

الفتیة). این روایات به ولایت عهدی امام رضا علیه السلام، حرکت امام برای برگزاری آیین نماز عید، زمان تولد ایشان، آداب جنگ و احکام فقهی نماز، روزه، زکات و اجارات و... ناظرند.

۲۰. زکریا بن آدم قمی (ابویحیی)

وی از یاران امام کاظم، اما رضا و امام جواد علیهما السلام (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۱۸۸) و محدثان و راویان حدیث بود (اردبیلی غروی حائری، ۱۴۰۳ ق، ۱، ۳۳۰). کتاب *مسائل امام رضا* (پرسش‌هایی از امام و پاسخ امام به آن پرسش‌ها) (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۱۷۴؛ طوسی، بی تا، ۱۴۴) نوشته اوست. نویسندگان کتب اربعه ۴۱ روایت از وی نقل کرده‌اند (هشت روایت در *الکافی*، چهار روایت در *من لایحضره الفقیه* درباره نماز در سفر و صید و ذبایح، ده روایت در *الاستبصار* و نوزده روایت در *التهدیب*). روایات او فقهی‌اند.

۲۱. سعد بن سعد الاحوص اشعری قمی

او از یاران امام رضا و امام جواد علیهما السلام بود که امام جواد علیه السلام از خداوند برای او جزای خیر خواست (حلی، ۱۴۲۲ ق، ۱۵۵؛ نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۱۷۹). او کتاب‌های *الحدیث المبوب* (مرتب) و *الحدیث غیر المبوب* (نامرتب) را نوشته (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۱۷۹؛ طهرانی، ۱۳۷۶، ۲، ۳۹۸) که کتاب مبوب او را عباد بن سلیمان و غیر مبوب او را محمد بن خالد برقی روایت کرده است (همان، ۶، ۳۳۵). وی هم‌چنین کتاب *مسائل امام رضا* را گرد آورد (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۱۷۹). نویسندگان کتب اربعه ۱۱۸ روایت از وی نقل کرده‌اند (۳۲ روایت در *الکافی*، یازده روایت در *من لایحضره الفقیه*، ۲۸ روایت در *الاستبصار* و ۴۷ روایت در *التهدیب*) که بیش‌تر آنها فقهی‌اند.

۲۲. اباسعید سهل بن زیاد آدمی رازی

او اهل ری و از یاران امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام بود (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۱؛ طوسی، ۱۴۰۴ ق، ۲، ۸۳۷) که کتاب‌های *التوحید* و *النوادر* را در حدیث نوشت (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۱۸۵؛ قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۳۴۱). *التوحید* او را علی بن محمد معروف به علان کلینی رازی و جعفر بن قولویه روایت کرده‌اند (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۴، ۴۸۰)، اما

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه ۱۹۱

اکنون هیچ یک از آنها در دست نیست. مجلسی اول در شرح فقیه در باب صلوات ب رمیت، او را توثیق کرده و روایتش را «از جهت او» صحیح شمرده و او را بسیار بزرگ داشته است (قمی، ۱۳۶۹، ۱۴۱). نویسندگان کتب اربعه ۱۸۵۳ روایت از وی نقل کرده‌اند (۱۲۷۴ روایت در *الکافی*، ۴۳۸ روایت در *التهدیب*، ۱۳۶ روایت در *الاستبصار* و پنج روایت در *من لا یحضره الفقیه*) که بیش تر آنها فقهی‌اند.

۲۳. ابوالفضل شاذان بن خلیل نیشابوری

او از راویان و یاران امام رضا و امام جواد علیه السلام و محدثان بزرگوار (خویی، بی تا، ۹، ۹؛ طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۲) و شاگردان یونس بن عبدالرحمان (یار امام رضا) بود (حلی، ۱۴۲۲ ق، ۱۶۹). روایات بسیاری از او درباره موضوع‌های گوناگون فقهی نقل کرده‌اند (اردبیلی غروی حائری، ۱۴۰۳ ق، ۱، ۳۹۸). از وی کتابی درباره حدیث گزارش نشده است. برخی از نویسندگان کتب اربعه سیزده روایت از او نقل کرده‌اند (شش روایت در *الکافی*، سه روایت در *الاستبصار* درباره مسح و نماز و چهار روایت در *التهدیب* درباره وضو، جنابت و حیض). نویسنده *من لا یحضره الفقیه* روایتی از وی نقل نکرده است.

۲۴. ابوالخیر صالح بن ابی حماد مسلمه (سلمه) رازی

او از یاران امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیه السلام بود که *خطب امیر المؤمنین والنوادر* در زمینه حدیث نوشت (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۱۶؛ قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۱۹۳). ابن ندیم در *فهرست* به نقل از احمد برقی و نجاشی در *رجال* به واسطه سعد بن عبدالله اشعری، از *خطب امیر المؤمنین* او یاد کرده است (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۷، ۱۸۹-۱۹۰). برخی از نویسندگان کتب اربعه ۵۶ روایت فقهی از او آورده‌اند (۴۴ روایت در *الکافی*، یازده روایت در *التهدیب*، یک روایت در *الاستبصار* درباره البیوع). نویسنده *من لا یحضره الفقیه* روایتی از وی نقل نکرده است.

۲۵. ابوالفضل عباس بن معروف اشعری قمی

او غلام جعفر بن عمران بن عبدالله اشعری قمی (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۲۸۱) و از یاران و

راویان موثق امام جواد علیه السلام بود که کتاب *النوادر* در حدیث نوشته اوست (خویی، بی تا، ۹، ۲۴۸). نویسندگان کتب اربعه ۱۴۰ روایت فقهی از وی نقل کرده‌اند (۳۱ روایت در *الکافی*، چهارده روایت در *من لا یحضره الفقیه*، ۵۴ روایت در *الاستبصار* و ۴۱ روایت در *التهدیب*). بیش تر روایات او به واسطه شیخ صدوق در کتاب‌های روایی آمده است.

۲۶. عبد الجبار نهاوندی

وی از یاران امام جواد (طوسی، ۱۳۸۰ ق، ۴۰۴) و آزاده شده ایشان بود که *الحدیث* و *المعتی* (۲۱۳ ق) را نوشت (طهرانی، ۱۳۷۶، ۲، ۴۰۲). *الحدیث* او را احمد بن ابی عبدالله برقی روایت کرده است (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۶، ۳۴۲). تنها نویسنده *التهدیب* یک روایت درباره فضل زیارت امام حسین علیه السلام از وی نقل کرده که در جلد‌های گوناگون *معجم رجال الحدیث* مکرر آمده است.

۲۷. عبدالسلام بن صالح (ابوالصلت هروی)

او از یاران امام رضا و امام جواد علیهما السلام بود (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۲۰۸). خطیب بغدادی می‌گوید: عبدالسلام بن صالح مولای عبدالرحمان بن سمره قرشی در طلب حدیث به بصره و کوفه و حجاز و یمن رفت و احادیث بسیاری از حماد بن زید و مالک بن انس و عبدالوارث بن سعید و عبدالله ابن ادریس و عباد ابن العوام و سفیان بن عیینة و عبدالرزاق بن همام شنید. او در روزگار مأمون به قصد جهاد به مرو کوچید. مأمون سختش را شنید و به او علاقه مند شد؛ چنان‌که او را به جرگه خاصانش درآورد. او در محضر مأمون با بشر مریسی در ردّ مرجئه و جهمیه و زنادقه و قدریه مناظره (عطاردی، الف، ۱۴۱۰ ق، ۲۸۱ و ۲۸۸) و حدیث «سلسله الذهب» را در نیشابور از امام رضا علیه السلام نقل کرد. ابوصلت پس از شهادت امام رضا علیه السلام از خراسان به عراق رفت و در بغداد ساکن شد، اما بر اثر مخالفتش با نظر خلق قرآن که نزد مأمون پذیرفته بود، ناگزیر به نیشابور سفر کرد و در آن جا ماند (همان، ۲۹۳). روایتی از او در کتب اربعه نیست.

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه ۲۱۵

۲۸. عبدالعزیز بن مهتدی اشعری قمی

او از یاران و راویان امام جواد علیه السلام بود (همان، ۲۹۸). بیش تر روایتش به صورت شفاهی و کتبی به امام هشتم علیه السلام منسوبند، اما از امام صادق علیه السلام نیز روایاتی را با واسطه نقل کرده است. تنها سه روایت فقهی از او در *الکافی* هست.

۲۹. عبدالله بن صلت قمی

او از یاران و راویان امام جواد علیه السلام و خانه‌اش از سده دوم تا چهارم، جایگاه علم و حدیث و فقه بود. برادرش علی بن صلت و فرزندان و نوادگانش از محدثان بزرگ ماوراء النهر به شمار می‌رفتند (همان، ۳۰۹؛ طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۳). او کتابی به نام *الحدیث* نوشته است (طهرانی، ۱۳۷۶ ق، ۲، ۴۰۴). تنها هفت روایت فقهی از او در *الکافی* هست.

۳۰. عبدالله بن محمد حضینی اهوازی

وی از یاران امام جواد علیه السلام بود (سحاب، ۲۵۳۶، ۲۲۴) که وکالت امام رضا و امام جواد علیه السلام را نیز بر عهده داشت (جباری، ۱۳۸۲، ۲، ۵۰۲). کتاب *المسائل للرضا* نوشته اوست (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۲۲۷؛ خویی، بی‌تا، ۱۰، ۳۱۹). گمان می‌رود او مسائلی را از امام پرسیده و آن حضرت بدانها پاسخ گفته و او آنها را در این اثر گرد آورده باشد. روایتی از او در کتب اربعه نیست.

پروژه‌های علمی و مطالعات فرسنگی

مجله علمی و پژوهشی

۳۱. عبدالله بن محمد بن حماد رازی

وی از یاران امام جواد علیه السلام بود (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۳) که کتاب *النوادر الحکمه* را در حدیث نوشت (خویی، بی‌تا، ۱۰، ۳۲۰). روایتی از وی در کتب اربعه نیست.

۳۲. علی بن مهزیار دورقی اهوازی

علی بن مهزیار از یاران امام رضا، امام جواد و امام هادی علیه السلام بود که ۳۳ کتاب نوشت (ابن داود، ۱۳۹۲، ۱۴۲؛ طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۳). کتاب‌های *البشارات* و *النوادر* نوشته اوست (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۲۵۳). کتاب‌های علی بن مهزیار از مستندات *من لا یحضره الفقیه* شیخ

صدوق به شمار می‌رود (صدوق، ۱۳۶۷، ۱، ۱۵). نویسندگان کتب اربعه ۳۹۷ روایت فقهی از وی نقل کرده‌اند (۱۲۸ روایت در *الکافی*، ۶۸ روایت در *الاستبصار*، ۱۷۹ روایت در *التهذیب* و ۲۲ روایت در *من لا یحضره الفقیه*). علی بن مهزیار روایت صریحی درباره نص امام حسن عسکری علیه السلام نقل کرده است: «به امام هادی علیه السلام عرض کردم: چنین مباد، اما اگر شما میان ما نباشید، به که پناه ببریم (امام ما کیست)؟ فرمود: عهد من به بزرگ‌ترین فرزندانم؛ یعنی حسن علیه السلام می‌رسد (مفید، بی‌تا، ۲، ۳۰۳).

۳۳. عمران بن محمد بن عمران اشعری قمی

وی از یاران امام رضا و امام جواد علیه السلام (حلی، ۱۴۲۲ ق، ۲۱۸) و محدثان شیعه است که کتابی به نام *الحديث* نوشت (طهرانی، ۱۳۷۶، ۲، ۴۱۱). احمد برقی و نجاشی این کتاب را مستند از وی روایت کرده‌اند (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۶، ۳۵۵). نویسندگان کتب اربعه هشت روایت فقهی از او نقل کرده‌اند (چهار روایت در *الکافی* درباره نماز ملاحین و مکارین، دو روایت در *التهذیب* درباره نماز در سفر و دو روایت در *الاستبصار* درباره التمام در سفر). نویسنده *من لا یحضره الفقیه* روایتی از وی نیاورده است.

۳۴. عیسی بن عبدالله بن اشعری قمی

وی از یاران امام صادق، امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیه السلام بود (سحاب، ۲۵۳۶، ۲۳۰) که کتاب *مسائل للرضا*؟ را در حدیث گرد آورد (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۲۹۷). تنها نویسنده *الکافی* شش روایت فقهی از وی نقل کرده است.

۳۵. فضل بن شاذان نیشابوری

وی از یاران و راویان امام رضا، امام جواد و امام هادی علیه السلام (طوسی، بی‌تا، ۲۵۴) و متکلمان خراسان بود که آثار بسیاری در این باره پدید آورد. کتاب‌های حدیثی *الرجعة* (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۳۰۷) و *العلل* (صدوق، ۱۳۶۷، ۱، ۴۸۰) نیز نوشته اوست. *الرجعة* احادیثی درباره غیبت امام زمان (عج) در بردارد و از این رو، به نام *العمیه* شناخته می‌شود (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۱، ۹۳). بخشی از این کتاب نوشته سید بهاء‌الدین علی

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه ۲۳

بن غیاث الدین عبدالکریم بن الحمید نیلی نجفی به خط سید عبدالمطلب، کاتب سید بهاء الدین (پایان کتابت: ۱۲۲۲ ق) است. نسخه دیگر آن نزد شیخ محمد سماوی (تاریخ کتابت: ۸۵۱ ق) بوده است (طهرانی، ۱۴۰۸ ق، ۲۰، ۲۰۱).

فضل *در العلم* سبب (فلسفه) تشریح احکامی را از حضرت رضا علیه السلام پرسیده و پاسخ‌های ایشان را نقل کرده است (صدوق، ۱۳۶۷، ۱، ۴۸۰). گمان می‌رود روایات *در العلم* از احادیثی بوده باشد که وی اوائل جوانی‌اش آنها را در مجالس گوناگون از امام شنیده؛ سپس با چنین عنوانی گرد آورده است. این اثر ۱۳۲۸ قمری به صورت سنگی چاپ شد (جلالی حسینی، ۱۴۲۲ ق، ۱، ۲۸۲). شیخ صدوق متن کامل آن را در *عیون الأخبار و علل الشرائع و من لایحضره الفقیه* آورده است (صدوق، ۱۳۸۵، ۱، ۲۵۱-۲۷۵؛ همان، ۱۳۹۰، ۲، ۹۷-۱۱۹). نویسندگان کتب اربعه ۱۱۳۵ روایت فقهی از وی نقل کرده‌اند (۹۳۰ روایت *در الکافی*، ۱۵۳ روایت *در التمهید*، ۴۵ روایت *در الاستبصار* و هفت روایت *در من لایحضره الفقیه*).

۳۶. محمد بن ابراهیم حضینی اهوازی

او از یاران امام جواد علیه السلام بود (برقی، ۱۴۱۹ ق، ۱۳۲) که اثری حدیثی از وی گزارش نکرده‌اند. فرزندش علی بن محمد بن ابراهیم راوی او و از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام و راویان ایشان بود. شماری از نویسندگان کتب اربعه چهار روایت از او نقل کرده‌اند (دو روایت *در التمهید* درباره نماز و حج، یک روایت *در الاستبصار* درباره نماز و یک روایت *در الکافی* درباره زهد). نویسنده *من لایحضره الفقیه* روایتی از وی نقل نکرده است.

۳۷. محمد بن ابی صفهان عبدالجبار قمی (محمد بن عبدالجبار بن ابی صهبان قمی)

وی از یاران امامان جواد، هادی و حسن عسکری علیهم السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۳۵) بود که اثری از وی گزارش نکرده، اما روایات فراوانی از او نقل کرده‌اند (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳، ۹۳؛ طوسی، بی‌تا، ۲۶۵). کشی *در رجال* گفته: او روایات بسیاری از ابن بکیر نقل کرده است (طوسی، ۱۴۰۴ ق، ۲، ۸۳۶). برخی از نویسندگان کتب اربعه ۷۷۷ روایت فقهی از او نقل کرده‌اند (۴۸۲ روایت *در الکافی*، ۱۹۴ روایت *در التمهید* و ۹۱ روایت *در الاستبصار*). نویسنده *من لایحضره الفقیه* روایتی از او نقل نکرده است.

۳۸. محمد بن ریان بن صلت اشعری قمی

او از یاران و راویان امام جواد علیه السلام و محدث بود (عطاردی، الف، ۱۴۱۰ ق، ۳۲۲) که روایاتی را درباره وصیت و دعا از امام هادی علیه السلام نقل کرده (عطاردی، ب، ۱۴۱۰ ق، ۳۶۱) و مسائلی را از امام حسن عسکری علیه السلام پرسیده است (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۳۷۰). یازده روایت از او در کتب اربعه هست (شش روایت در *الکافی* درباره نوادر، نماز، ایمان، غسل و تولد امام جواد علیه السلام، سه روایت در *التهدیب* درباره میزان فطره و وصیت، یک روایت در *الاستبصار* درباره زکات و یک روایت در *من لا یحضره الفقیه* درباره قضایا).

۳۹. محمد بن اسماعیل رازی

وی از یاران و راویان امام جواد علیه السلام بود (عطاردی، الف، ۱۴۱۰ ق، ۳۲۰) که سیاری از طریق او از امام جواد علیه السلام درباره نوادر در کتاب *الصوم* حدیث نقل کرده است (اردبیلی، غروی حائری، ۱۴۰۳ ق، ۲، ۷۶). تنها *الکافی* دو روایت از او درباره نوادر و التمر در بردارد.

۴۰. محمد بن حسن بن ابی خالد قمی (اشعری) معروف به شنبوله یا سینوله

وی از یاران و راویان امام رضا و امام جواد علیه السلام و وکیلان امام جواد علیه السلام بود (عطاردی، الف، ۱۴۱۰ ق، ۳۲۱). نویسندگان کتب اربعه شش روایت فقهی از او نقل کرده‌اند (دو روایت در *الکافی* درباره شهادت و کتب و حدیث، یک روایت در *من لا یحضره الفقیه* درباره ارث فرزند زنا، دو روایت در *التهدیب* درباره روزه یوم شک و وصیت و یک روایت در *الاستبصار* درباره هلال ماه رجب).

۴۱. محمد بن ابی زید رازی قمی

وی از یاران و راویان امام جواد و امام حسن عسکری علیه السلام بود (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۲۹۲؛ همان، ۱۴۱۳ ق، ۲۵۷). کتاب یا رساله‌ای درباره حدیث از او گزارش نشده و تنها نویسنده *الکافی* دو روایت درباره مردی که با بنده‌اش ازدواج می‌کند و درباره دهن البنفسج از وی نقل کرده است.

۴۲. محمد بن علی بن مهزیار اهوازی

وی از یاران و راویان امام جواد و امام هادی علیه السلام بود (عطاردی، الف، ۱۴۱۰، ق، ۳۲۴). به نقل ابن طاووس، او از سفیران و ابواب شیعه امامیه بوده است که درباره اختلافی نیست (اردبیلی غروی حائری، ۱۴۰۳، ق، ۲، ۱۵۸). طبرسی در *حجاج* توقیع زیر را از امام زمان علیه السلام درباره او نقل کرده است: «و اما محمد بن علی بن مهزیار اهوازی؛ خداوند او را اصلاح گرداند، و تردیدش را از میان ببرد!» (راوندی، ۱۴۰۹، ق، ۳، ۱۱۱۴). بر پایه این روایت، وی پس از درگذشت امام حسن عسکری علیه السلام در آغاز غیبت امام زمان (ایام فترت و حیرت)، زمانی درباره امام زمان به شک دچار شده بوده که به زودی از میان رفته است. با توجه به اینکه او در روزگار حیرت زای آغاز غیبت امام زمان (عج) زنده بود، در اثبات وجود قائم و غیبت ایشان، کتاب های حدیثی *ملاحم و القائم* را نوشت (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۲۵۳). این کتاب ها روایاتی درباره اثبات وجود حضرت مهدی علیه السلام و غیبت او در بردارند. تنها نویسنده *الکافی* یک روایت درباره فضل مساجد و نمازگزاری در آنها از وی نقل کرده است.

۴۳. ابو عبدالله محمد بن خالد بن عبدالرحمان برقی قمی

او غلام ابوموسی اشعری و به «برق رود» روستایی از سواد قم منسوب بود (قمی، ۱۳۷۶، ق، ۲، ۷۸) و از یاران امامان کاظم، رضا و جواد علیه السلام به شمار می رفت (نجاشی، ۱۴۱۸، ق، ۳۶۷). ابن ندیم کتبه او را «ابوالحسن» دانسته است (ابن ندیم، ۱۳۴۶، ۴۰۴).

آثار وی را چنین بر شمرده اند:
النوادر و المحاسن درباره حدیث؛

الرجال درباره راویان سخنان امیر المؤمنین علی علیه السلام؛

الاحادیث؛

معانی الاحادیث؛

التحریف؛

الروایه (ابن ندیم، ۱۳۴۶، ۴۰۴-۴۰۵)؛

التحریف و التبديل (ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳، ۹۳).

باری، تنها *المحاسن و الرجال* از این میان در دست است که آن دو نیز به فرزندش

احمد بن محمد بن خالد) منسویند. نویسندگان کتب اربعه با عنوان های «محمد بن خالد»، «ابی عبدالله» و «ابی عبدالله برقی» ۴۴ روایت فقهی از او نقل کرده اند (یازده روایت در *الکافی*، هشت روایت در *الاستبصار*، بیست روایت در *التهدیب* و پنج روایت در *من لا یحضره الفقیه*).

۴۴. محمد بن سهل بن یسع قمی

او از یاران و راویان امام رضا و امام جواد علیهما السلام و محدثان بزرگ شیعه بود (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۳۶۷) که اثری درباره مسائلی از امام رضا علیه السلام (اردبیلی غروی حائری، ۱۴۰۳ ق، ۲، ۱۲۹) و کتابی در زمینه حدیث به نام *الحدیث* پدید آورد (طهرانی، ۱۳۷۶، ۲، ۴۱۶). نویسندگان کتب اربعه دوازده روایت فقهی از وی نقل کرده اند (سه روایت در *الکافی* درباره حائض، سفر و نوادر، سه روایت در *التهدیب* درباره نماز، عمل شب جمعه و احکام جماعت، سه روایت در *الاستبصار* درباره کراهت نماز در خرقة الخضاب، رفتن به رکوع پیش از امام و قرائت در نماز جمعه و سه روایت در *من لا یحضره الفقیه* درباره مزارعه، جراحات و قتل زن و مرد).

۴۵. ابوعلی محمد بن عیسی اشعری قمی

او از شیوخ قم و نزد سلطان آن جا محترم بود (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۳۳۸) و از یاران امامان رضا و جواد علیهما السلام (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۳۳۱) به شمار می رفت. او هم چنین رئیس قبیله اشعریان قم و از بنیادگذاران این شهر و حوزه های علمی و حدیثی آن سامان بود. کتاب الخطب درباره حدیث و روایت نوشته اوست (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۳۳۸). با توجه به حضور او نزد امام رضا و امام جواد علیهما السلام و استماع حدیث از آنان، گمان می رود کتابش در بردارنده روایات این دو بزرگوار بوده باشد. تنها نویسنده *الکافی* یک روایت درباره «نکت و نتف من التنزیل فی الولاية» از وی نقل کرده است.

۴۶. محمد بن الفرجی رخجی

وی از یاران امامان رضا، جواد و هادی علیهما السلام (طوسی، ۱۳۸۰، ۴۰۵) و به رخج (روستایی

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه ۲۷

از روستاهای کرمان در ایران) منسوب بود (قزوینی، ۱۴۱۴ ق، ۳۳۲). او نیز کتابی به نام *مسائل* نوشت (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۳۷۱) که گویی در بردارنده پاسخ به پرسش‌های شرعی مردم بوده است. تنها نویسنده *الکافی* یک روایت درباره نهی از جسم و صورت از وی نقل کرده است.

۴۷. محمد بن ولید خزار کرمانی (الخران)

او از یاران و راویان امام جواد علیه السلام و متکلمان بزرگ شیعه بود که در زمینه کلام آثاری نیز پدید آورد (عطاردی، الف، ۱۴۱۰ ق، ۳۲۸؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۵۳، ۹۸)، اما اثری در زمینه حدیث از وی گزارش نشده است. نویسندگان کتب اربعه پنج روایت از او نقل کرده‌اند (دو روایت در *الکافی* درباره ازدواج امام علی علیه السلام با فاطمه علیها السلام و غیبت، یک روایت در *من لا یحضره الفقیه* درباره طریقه ابی‌الجوارود و دو روایت در *التهدیب* درباره نماز و سیره امام علی). طوسی در *الاستبصار* روایتی از او نقل نکرده است.

۴۸. ابوالحسین منصور بن عباس رازی

وی از محدثان و یاران امام جواد و امام هادی علیهما السلام (عطاردی، الف، ۱۴۱۰ ق، ۳۳۱) و ساکن بغداد بود و همان‌جا درگذشت. کتاب *نوار کبیر* در زمینه حدیث نوشته اوست (نجاشی، ۱۴۱۸ ق، ۴۱۳)، اما اثری از آن در منابع روایی شیعه نیست. نویسندگان کتب اربعه ۵۲ روایت فقهی از وی نقل کرده‌اند (۳۴ روایت در *الکافی*، دو روایت در *الاستبصار* درباره روزه، و پانزده روایت در *التهدیب* و یک روایت در *من لا یحضره الفقیه* درباره زکات فطر).

نتیجه

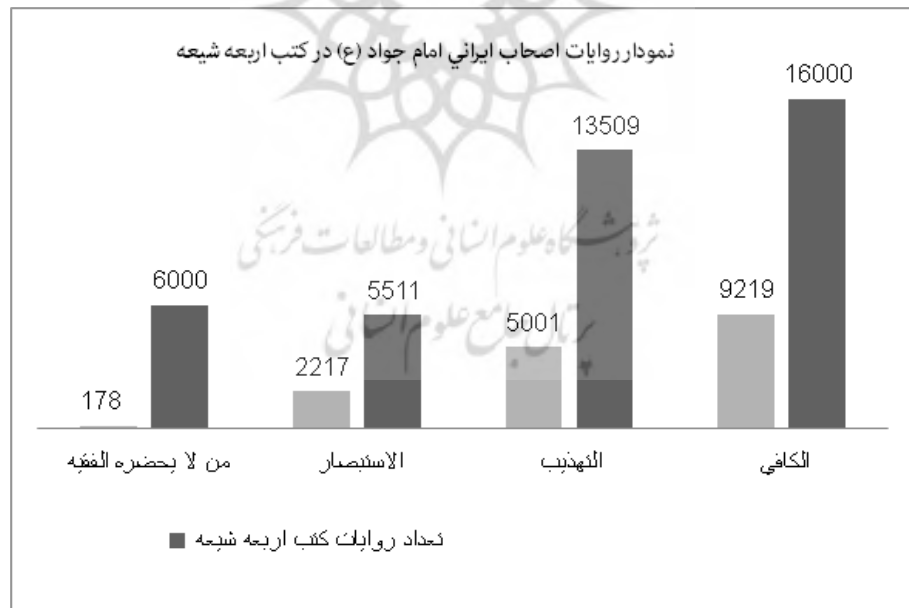
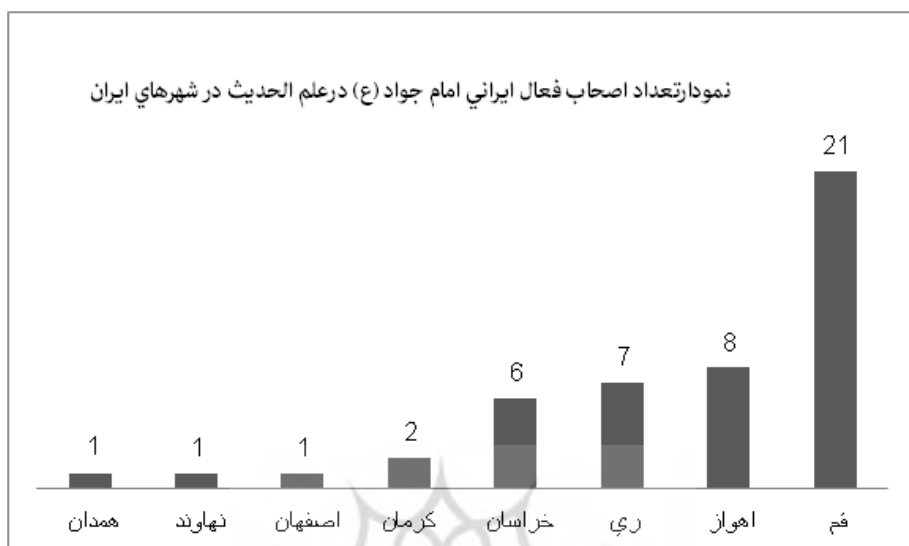
به گزارش شیخ طوسی در *رجال*، شمار شاگردان امام جواد علیه السلام به ۱۱۶ می‌رسد که ۳۷ تن از آنان ایرانی بودند، اما به گزارش دیگر محققان رجالی (نجاشی، برقی و ابن‌داود) شمار آنان به هفتاد می‌رسد که تنها ۴۸ تن از آنان، آثار چشم‌گیر حدیثی و روایی پدید آوردند. این اصحاب در شهرهای گوناگون ایران (اهواز، ری، خراسان، کرمان، اصفهان،

نهادند و همدان) و بیش ترشان در قم می‌زیستند. قم در آن روزگار به‌ویژه پس از هجرت خاندان اشعری بدان جا، مرکز تشیع ایران شناخته می‌شد. از این رو، پیشوایان شیعه به آن سامان توجه می‌کردند و برای دستیابی به مقاصد فرهنگی-دینی‌شان، به تربیت شاگردان بسیاری برخاسته از این حوزه، می‌پرداختند. شاگردان ایرانی امام جواد علیه السلام از مناطق گوناگون نزد او می‌شتافتند و از وی چیزها می‌آموختند و مستقیم از او روایت می‌کردند و بر پایه همین شنیده‌هایشان، آثاری را سامان می‌دادند که بیش تر آنها درون مایه فقهی داشت و به موضوع‌هایی مانند نماز، حج، زکات، خمس، جهاد، دیات، رهن، نکاح، صید و ذبایح ناظر بود.

حاکمان سیاسی آن روزگار، امام را سخت می‌پاییدند. بنابراین، امام نمی‌توانست مستقیم به مردم بیبوند، اما یاران و راویان ایرانی او، در انتقال آموزه‌های دینی و فقهی پیشوای خود به مردم می‌کوشیدند. کتاب‌هایی مانند *الزهد* و *المؤمن* نوشته حسین بن سعید، *محاسن احمد برقی*، *نوامر احمد بن محمد بن عیسی* در باب‌های گوناگون فقهی، بیش تر به همین انگیزه؛ یعنی انتقال اندیشه‌های امامان به مردم پدید آمدند. روایات منقول از آنان نیز به همین هدف معطوف بود. شمار بسیاری از روایات این یاران در کتب اربعه (*من لایحضره الفقیه* شیخ صدوق، *الاستبصار* و *التهدیب* شیخ طوسی و *الکافی* شیخ کلینی) و دیگر جُنگ‌های روایی (*علل الشرایع*، *عیون الاخبار الرضا* و...) آمده؛ چنان‌که راوی ۹۲۱۹ روایت از شانزده هزار روایت منقول در *الکافی*، یار ایرانی امام جواد علیه السلام بوده است. هم‌چنین راویان ۵۰۰۱ روایت از ۱۳۵۰۹ روایت منقول در *التهدیب*، ۲۲۱۷ روایت از ۵۵۱۱ روایت منقول در *الاستبصار* و ۱۷۸ روایت از شش هزار روایت منقول در *من لایحضره الفقیه* از یاران ایرانی ایشان به شمار می‌روند.

بنابراین، ناقل ۱۶۶۱۷ روایت از ۴۱۰۲۰ روایت منقول در این چهار کتاب روایی، از یاران ایرانی امام جواد بودند؛ یعنی چهل درصد روایات کتب اربعه از طریق همین راویان رسیده است. آنان آموزه‌های امام جواد علیه السلام را فرامی‌گرفتند و به دیگران منتقل می‌کردند تا مکتب تشیع در سرزمین‌های گوناگون ایران از کژروی و نابودی برکنار و پایدار بماند.

جایگاه اصحاب ایرانی امام جواد علیه السلام در علم حدیث با تأکید بر کتب اربعه شیعه ۲۹

کتاب نامه

- ابطحی، محمدعلی (بی تا)، *تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال ابی العباس احمد بن علی بن احمد بن العباس النجاشی*، بی جا، بی تا.
- ابن داود، حسن بن علی (۱۳۹۲ ق)، *الرجال*، نجف، ناشر حیدریه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی سروی (۱۳۵۳ ق)، *معالم العلماء*، تهران، بی تا.
- (بی تا)، *مناقب آل ابی طالب*، قم، مطبعه العلمیه.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۴۲۴ ق)، *کامل الزیارات*، تحقیق جواد القیومی، قم، انتشارات الفقاهه.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۴۶)، *الفهرست*، ترجمه رضا تجدد، بی جا، بی تا.
- اردبیلی الغروی حائری، محمد بن علی (۱۴۰۳ ق)، *جامع الرواة*، قم، انتشارات مکتب آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- اشعری قمی، احمد بن محمد بن عیسی (۱۴۰۸ ق)، *النوادر*، قم، نشر مدرسه امام مهدی علیه السلام.
- اهوازی، حسین بن سعید (۱۴۰۲ ق)، *الزهد*، بی جا، بی تا.
- (۱۴۰۴ ق)، *المؤمن*، قم، ناشر مدرسه امام مهدی علیه السلام.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۴۱۹ ق)، *الرجال*، تهران، اسلامی.
- (بی تا)، *المحاسن*، تصحیح سید جلال الدین حسینی (محدث)، قم، اسلامی.
- جباری، محمدرضا (۱۳۸۲)، *سازمان وکالت و نقش آن در عصرنامه علیه السلام*، مؤسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی.
- جلالی حسینی، محمد حسین (۱۴۲۲ ق)، *فهرس التراث*، قم، دلیل ما.
- حزّانی، حسن بن علی بن شعبه (۱۳۶۶)، *تحف العقول عن آل الرسول*، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، انتشارات اسلامی.
- حسینیان مقدم، حسین و دیگران (۱۳۸۴)، *تاریخ تشیع ۲*، قم، سمت.
- حلی، حسین بن یوسف (۱۴۲۲ ق)، *خلاصه الاقوال فی معرفة الرجال*، بی جا، الفقاهه.
- راوندی، قطب الدین (۱۴۰۹ ق)، *الخرائج والجرائج*، قم، مؤسسه امام المهدی.
- سحاب، ابوالقاسم (۱۳۷۵ ق)، *زندگانی عسکریین*، تهران، اسلامی.
- (۲۵۳۶)، *سرور القواد (زندگانی حضرت امام جواد محمد بن علی التقی علیه السلام)*، تهران،

انتشارات اسلامیة .

- شوشتری، محمدتقی (۱۳۴۰)، *قاموس الرجال*، تهران، نشر کتاب .
- (۱۳۶۵)، *مجالس المؤمنین*، قم، انتشارات اسلامیة .
- صفا، ذبیح الله (۱۳۶۶)، *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران، فردوس .
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۳ ق)، *الاستبصار*، تهران، دار الکتب الاسلامیة .
- (۱۳۶۵)، *تهذیب الاحکام*، تهران، دار الکتب الاسلامیة .
- (۱۳۸۰ ق)، *الرجال*، نجف، الحیدریه .
- (۱۴۰۴ ق)، *اختیار المعرفة الرجال (رجال الکشی)*، بی جا، آل البیت .
- (بی تا)، *الفهرست*، بی جا، المكتبة المرتضویة .
- طهرانی، آقا بزرگ (۱۳۷۶)، *مصنفات شیعه (ترجمه و تلخیص الذریعه)*، به کوشش محمد آصف فکرت، مشهد، آستان قدس رضوی .
- (۱۴۰۸ ق)، *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، قم، ناشر اسماعیلیان .
- عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق)، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البیت لإحیاء التراث .
- عطاردی، عزیز الله (۱۴۱۰ ق)، *الف، مستند امام جواد علیه السلام*، قم، المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام .
- (۱۴۱۰ ق)، *ب، مستند امام هادی علیه السلام*، قم، المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام .
- (۱۴۱۰ ق)، *ج، مستند امام حسن عسکری علیه السلام*، قم، المؤتمر العالمی للامام الرضا علیه السلام .
- قزوینی، محمد کاظم (۱۴۱۳ ق)، *الامام العسکری علیه السلام من المهد الی اللحد*، قم، مكتبه بصیرتی .
- (۱۴۱۴ ق)، *الامام الجواد من المهد الی اللحد*، قم، مؤسسه الرساله .
- قمی، محمد بن علی بن حسین بن بابویه (۱۳۶۷)، *من لا یحضره الفقیه*، قم، جامعه مدرّسین حوزة علمیه .
- (۱۳۸۵)، *علل الشرایع*، نجف، بی نا .
- (۱۳۹۰)، *عیون الاخبار*، نجف، بی نا .
- قمی، عباس (۱۳۶۹ ق)، *تحفه الاحباب فی نوادر آثار اصحاب*، تهران، الاسلامیة .
- (۱۳۷۶ ق)، *الکنی والألقاب*، بی جا، المطبعة الحیدریه .
- قهپایی، زکی الدین (۱۳۸۴)، *مجمع الرجال*، تحقیق سیدضیاء الدین معروف به علامه

اصفهانى، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
کلینی، ابی جعفر بن یعقوب بن اسحاق (۱۳۴۴)، *الاصول الکافی*، ترجمه سید جواد مصطفوی، تهران، انتشارات مسجد.
مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ ق)، *بحار الانوار*، بیروت، مؤسسه الوفاء.
مطهری، مرتضی (۱۳۷۰)، *خدمات متقابل ایران و اسلام*، تهران، انتشارات صدرا.
مفید، محمد بن محمد (بی تا)، *الارشاد*، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران، انتشارات اسلامیة.
موسوی خویی، ابوالقاسم (بی تا)، *معجم الرجال الحدیث*، قم، انتشارات مدینه العلم
آیت الله العظمی خویی.
نجاشی، احمد بن علی (۱۴۱۸ ق)، *الرجال*، قم، اسلامی.
یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، انتشارات علمی و فرهنگی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی